

HRVATSKO DRUŠTVO – PRIJE I TIJEKOM TRANZICIJE

Inga TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, Mirko PETRIĆ
Sveučilište u Zadru, Zadar

UDK: 316.324(497.5-69)"199/200"
Prethodno priopćenje

Primljeno: 23. 11. 2005.

Tekst naznačuje promjene koje su se dogodile u sociokulturnom kontekstu hrvatskoga društva tijekom postsocijalističke tranzicije, s obzirom na sljedeće teme: (1) gospodarsko stanje društva; (2) rad i radnu etiku; (3) zaposlenost, odnosno probleme nezaposlenosti; (4) individualističke nasuprot kolektivističkim orijentacijama, (5) promjene u kulturi; (6) religijske orijentacije i utjecaj Crkve na rad društvenih institucija. Svrha mu je stvoriti osnovu za daljnje proučavanje razvoja hrvatskoga društva i posebnosti hrvatske tranzicije. Na temelju promjena u područjima razmatranima u tekstu, može se općenito zaključiti da se u razdoblju tranzicije ocrtavaju i kontinuiteti i diskontinuiteti s prethodnim socijalističkim razdobljem. Najveće su promjene strukturne naravi (vlasništvo, organizacija rada, organizacija službenih društvenih i kulturnih djelatnosti). Kontinuiteti sa socijalističkim razdobljem, kao i kulturnim matricama koje mu prethode, primjetni su u kulturnim aspektima društvenoga života (kontradiktorni sklop individualističkih i kolektivističkih vrijednosti, važnost ritualnog elementa političke legitimacije). Jedna od specifičnosti hrvatske tranzicije u tome je što se velikim dijelom odvijala u ratnim uvjetima, što je rezultiralo stanovitim specifičnostima pojava inače zabilježenih i u drugim tranzicijskim zemljama (npr. nezaposlenosti). Iako je, mjereno kriterijem političkoga približavanja EU, Hrvatska ušla u fazu "zrele tranzicije" tek kad je postala zemlja kandidat 2005. godine, može se reći da je u društvenom smislu tranzicija u Hrvatskoj uglavnom već završena.

Ključne riječi: hrvatsko društvo, tranzicija, rad i radna etika, zaposlenost, individualističke i kolektivističke vrijednosti, kulturna promjena, religijske orijentacije

Inga Tomić-Koludrović, Odjel za sociologiju,
Sveučilište u Zadru, Obala Kralja Petra Krešimira IV, br. 2,
23 000 Zadar, Hrvatska.
E-mail: inga.tomic-koludrovic@unizd.hr

UVOD

Bez obzira na načelnu sličnost procesa koji se odvijaju u tranzicijskim zemljama, često se zaboravlja da se ti procesi znatno razlikuju u svojim realizacijama u pojedinom društvenom kontekstu. Razlike o kojima je riječ posljedica su različitih političkih okolnosti u kojima se tranzicija odvija, kao i različitih tradicijskih matrica na koje nailazimo u pojedinim tranzicijskim društvima. Ove matrice oblikovane su dugotrajnijim povijesnim razlozima, ali i razlikom u tipovima socijalističkih poredaka koji su tranziciji neposredno prethodili.

Tekst koji slijedi polazi od pretpostavke da proces tranzicije nije uputno generalizirati. Valja ga shvatiti kao doprinos razmišljanju o razlikama koje se u hrvatskom društvu mogu zamijetiti prije i tijekom promjene političkoga poretka, do koje je u ovom slučaju došlo u traumatičnim ratnim okolnostima. Naglasak u ovom tekstu nije, međutim, na ratnim događajima koji su konstitutivni čimbenik hrvatske tranzicije, nego na opisu širih odabranih područja društvenoga života u kojima su se u tranzicijskom razdoblju odvijale društvene promjene, a u kojima su ovi događaji također ostavili traga.

Ovakav naglasak bio je uvjetovan potrebama istraživanja za koje su početne, neobjavljene, verzije dijelova teksta bile prvotno priređene,¹ a u čijem je središtu bila koherentnost kao glavni osobni resurs za suočavanje sa stresom. Pretpostavka istraživanja bila je da su zbog različitoga sociokulturnog konteksta komponente ličnosti različito povezane s osjećajem koherencije u zemljama s različitim tranzicijskim obilježjima. Ispitanici (danas odrasli) kao mladi su se razvijali u jednom sociokulturnom kontekstu, a nakon toga su – zbog korjenitih političkih promjena – život nastavili u znatno promijenjenim društvenim i kulturnim prilikama.

Zbog stvaranja mogućnosti usporedbe s drugim tranzicijskim zemljama u zadanim područjima društvenoga života, u tekstu se stoga naznačuju razlike u socio-kulturnom kontekstu hrvatskoga društva prije i tijekom tranzicije u drugi politički poredak, s obzirom na sljedeće teme: (1) gospodarsko stanje društva; (2) rad i radnu etiku; (3) zaposlenost odnosno probleme nezaposlenosti; (4) individualističke nasuprot kolektivističkim orijentacijama; (5) promjene u kulturi; (6) religijske orijentacije i utjecaj Crkve na rad društvenih institucija.

GOSPODARSKO STANJE DRUŠTVA

Hrvatska je u socijalističkom razdoblju, uz Sloveniju, bila ne samo najrazvijenija republika bivše Jugoslavije nego i najrazvijenija među svim socijalističkim zemljama u Srednjoj i Istočnoj Europi.

No, za razliku od Slovenije, koja je imala vrlo kratak ratni sukob pri raspadu bivše Jugoslavije, a i većine istočnoeurop-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

skih zemalja, gospodarska tranzicija iz socijalističkoga poretka u kapitalistički poredak u Hrvatskoj se odvijala u ratnim uvjetima. U ratu je uništena trećina privrednih kapaciteta, a ratna razaranja donijela su i višestruko negativne posljedice na unutarnjem demografskom i društveno-političkom planu, kao i zazor stranoga kapitala od investiranja u nesigurno područje (Cvjetičanin, Katunarić, 1998., 16-17).

Zbog rata je i ekonomsko i socijalno raslojavanje hrvatskoga društva bilo drukčije nego u onim tranzicijskim zemljama koje u ovom razdoblju nisu bile zahvaćene ratnim događajima. Kao i u ostalim postsocijalističkim zemljama, i u Hrvatskoj se stvorio "novi sloj sastavljen od nove političke elite i 'novih bogataša'" (Cvjetičanin, Katunarić, 1998., 17). Kao i drugdje u tranzicijskim zemljama, osiromašio je srednji sloj, ali se zbog posljedica rata javio i specifičan niz osoba u izrazito nepovoljnom društvenom položaju: prognanici, izbjeglice, ratni veterani, invalidi rata, članovi obitelji poginulih ratnih veterana.

Najveći teret gospodarskoga preobražaja i teških ekonomskih okolnosti u 1990-ima podnijeli su donji slojevi društva: radništvo, seljaštvo, umirovljenici i nezaposleni (Cvjetičanin, Katunarić, 1998., 18). Uz njih valja svakako spomenuti i žene, na koje u gospodarski najtežim razdobljima tranzicije pada najveći teret privređivanja (Tomić-Koludrović, 2000.), kao i ratne veterane, koji nakon povratka s ratišta često nisu više imali osigurana radna mjesta.

Većina privatizacija obavljena je netransparentno i u suprotnosti sa zakonskim propisima: prema raspravama u Hrvatskom saboru o nalazima Državne revizije, 85% privatizacija obavljenih u postsocijalističkom razdoblju hrvatskoga društva bilo je obavljeno na nezakonit način (Izvjješća, 2005., 12). Prema Katunariću (1996., 159), najvrednija imovina najprije je stavljena pod državnu kontrolu ili dodijeljena politički najpouzdanijim poduzetnicima. U Hrvatskoj nije ni pokušana "iluzija" masovne, kuponske privatizacije, prema Katunariću važna da bi se, barem neko vrijeme, umirila savjest javnosti.

U Europskom istraživanju vrednota (EVS), provedenom 1999. godine, građani Hrvatske u najvišem su postotku od svih ispitanih zemalja (67,5%) naveli da u državi ljudi žive u oskudici "zbog nepravde u našem društvu" (Črpić, Rimac, 2000., 196).

U drugoj fazi gospodarske tranzicije, za hrvatsko je društvo važan proces približavanja Europskoj uniji. Zbog ratnih događaja i njihovih posljedica, taj proces teče sporije nego što je tekao u drugim bivšim socijalističkim zemljama. Stoga Hrvatska danas još nije u položaju zemalja koje su 2004. godine postale dio Europske unije i za čija gospodarstva Böröcz i Sarkar (2005., 160-161) tvrde da su u svojevrsnom nekolonijalnom položaju prema razvijenim zapadnim zemljama. Do tre-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

nutka stupanja u Uniju, ove su zemlje, tvrde Böröcz i Sarkar, već bile pretvorene u sjedišta izvozno orijentirane proizvodnje drugoga reda, obnovljena gotovo isključivo stranim kapitalom, u svrhu proizvodnje za EU.

Sličan proces integriranja u gospodarski prostor Europske unije odvija se i u Hrvatskoj, bez obzira na kašnjenje formalnih procesa političkoga pristupanja EU. Proces privatizacije banaka započeo u drugoj polovici 1990-ih rezultirao je tako gotovo potpunim (više od 90%) stranim vlasništvom banaka, koje tržištu uglavnom nude potrošačke kredite. Potkraj 1990-ih započeo je i prelazak velikih telekomunikacijskih sustava u strano vlasništvo, kao i ulazak inozemnih medijskih koncerna na hrvatsko tržište.

Općenito se može reći da je u Hrvatskoj malo tzv. *greenfield* investicija, a uloga inozemnoga kapitala svodi se u najvećem dijelu na otkupljivanje i eksploataciju postojećih resursa. U 21. stoljeću najviše interesa stranih ulagača pobuđuje eksploatacija prirodnih i kulturnih resursa kroz turističku privredu.

Hrvatska se ubraja u visoko zadužene zemlje. Inozemni se dug u petnaest godina tranzicije strelovito povećavao i u trenutku pisanja ovoga teksta više je od deset puta veći nego što je to bio na početku razdoblja tranzicije (prema podacima u: HGK, 2006.). Drugi problem hrvatskoga gospodarstva jest visok deficit vanjskotrgovinske bilance: uvoz je stalno veći od izvoza.

Konačno, karakteristična za Hrvatsku u dobu tranzicije jest i vrlo neravnomjerna regionalna razvijenost: glavni grad Zagreb imao je 2005. BDP po stanovniku (mjeren paritetom kupovne moći) u razini 77,5% europskoga prosjeka, dok je prosjek za cijelu Hrvatsku iznosio 44% europskoga prosjeka. Ovakvo stanje nije posljedica tek osobito razvijenoga gospodarstva, nego i zakonskih rješenja koja su u cjelokupnom razdoblju tranzicije predviđala centralistički model upravljanja i raspodjele, snažno ograničavajući mogućnosti samostalnoga djelovanja lokalne i regionalne vlasti.

U cijelom razdoblju tranzicije hrvatsko gospodarstvo karakterizira nekonkurentnost gospodarstva i velik angažman države, što podrazumijeva visok proračunski deficit, visok javni dug, veliko porezno opterećenje i velika izdvajanja za socijalni sustav (Ott, 2003., 15).

Ukupno gledano, može se reći da Hrvatska po glavnim pokazateljima razvijenosti danas ne zaostaje za pojedinim zemljama koje su 2004. godine pristupile EU te nadmašuje one koje su pristupile 2007. (Bugarska, Rumunjska), ali da u komparativnom kontekstu još ne doseže stupanj razvijenosti koji je imala prije početka tranzicije. Usprkos blagom ekonomskom oporavku u drugoj polovici 1990-ih i daljnjoj stabi-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

lizaciji stanja u prvim godinama 21. stoljeća, strukturni problemi hrvatskoga gospodarstva ostaju isti, a isto tako i njihovi odrazi u društvu. Ipak, intenziviranjem procesa pridruživanja Europskoj uniji valja očekivati ubrzanje promjena u sektoru gospodarstva, a jednako tako i na područjima društvenih procesa koja su s njima povezana.

RAD I RADNA ETIKA

Rezultati Europskog istraživanja vrednota (*The European Values Study – EVS*), provedenog u travnju 1999., pokazuju da se u hrvatskom tranzicijskom društvu rad vrlo visoko vrednuje, ali ne na račun obitelji, prijatelja i slobodna vremena.

U životu hrvatskih građana rad se vrednuje kao "veoma važan" (46,9%) ili "važan" (48,7%). Promatra li se aritmetička sredina na skali od pet stupnjeva, rad zauzima drugo mjesto (1,57), odmah nakon obitelji (1,22) (Črpić, Rimac, 2000., 191).

Rad se shvaća i kao materijalna potreba i kao način ostvarenja čovjekovih mogućnosti. Takav odnos prema radu sličan je odnosu dobivenom u zapadnim zemljama 1990. godine, gdje je također obitelj bila na prvom, a rad na drugom mjestu. Međutim, ono što je danas u Hrvatskoj različito u odnosu na shvaćanje rada na Zapadu jest to da se rad najviše shvaća kao objektivna potreba, a manje kao subjektivna vrijednost.

Među važnim obilježjima posla prioritarnima se pokazuju dobra plaća, sigurnost radnoga mjesta i zanimljiv posao, što upućuje na činjenicu da se više vrednuje varijabla komfora i materijalnih uvjeta nego osobnoga razvoja. Važnost dobre plaće mogla bi se objasniti teškim materijalnim prilikama u kojima se nalazila većina stanovnika Hrvatske u 1990-ima. Međutim, dobra plaća kao važno obilježje posla bila je u Hrvatskoj na prvom mjestu i šezdesetih godina 20. stoljeća (Topolčić, 1998.), u vrijeme kada se jugoslavenski socijalizam počeo otvarati tržišnoj ekonomiji. To je, slijedi li se Inglehartova (1977.) teza da se usredotočenost na materijalne vrijednosti javlja kod ispitanika socijaliziranih u vremenu oskudice, na neki način slično onomu što se događalo u 1990-ima.

Istraživanja mladih na koncu socijalističkoga razdoblja (Ule 1988., 1989.; Radin, 1990.) pokazala su da su mladi u Sloveniji i Hrvatskoj u vrijeme provođenja tih istraživanja iskazivali tzv. "postmaterijalističke vrijednosti", prema Inglehartu (1977.) tipične za ispitanike socijalizirane u vremenu obilja. Kad se ti podaci usporede s rezultatima Europskog istraživanja vrednota za Hrvatsku, pokazuje se da su mladi u Hrvatskoj 1990-ih imali znatno više "materijalistički" sustav vrijednosti, koji podrazumijeva i instrumentalan odnos prema radu. Mladi, prema rezultatima EVS za Hrvatsku, na kraju 1990-ih preferiraju dobru plaću, zanimljiv i prosperitetan po-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

sao, ugledne kolege na poslu, mogućnost napredovanja te dug godišnji odmor.

Osim dobi, u istraživanju EVS za Hrvatsku kao relevantna varijabla pokazuje se spol. U Hrvatskoj 1990-ih, muškarci su bili skloniji dobroj plaći, zanimljivu poslu s kojim se može nešto postići, dobrim radnim uvjetima i prilikama za napredovanje. Isto vrijedi i za odnos prema mogućnostima inicijative, dugom godišnjem odmoru i odgovornom poslu. Nešto izraženija sklonost vrijednostima osobnoga razvoja u muškaraca vjerojatno odražava njihovo povoljnije iskustvo u poslovnoj hijerarhiji u odnosu na ono koje imaju žene (Zrinščak, Baloban, Črpić, 2000., 455).

Radna situacija žena tijekom 1990-ih, pogotovo u ratnom dobu (1991.-1995.), bila je obilježena vrlo instrumentalnim pristupom radu i izrazito velikom opterećenošću. Umjesto nekadašnje socijalističke "dvostruke opterećenosti" (na radnom mjestu i u kućanstvu), u razdoblju tranzicije javlja se "trostruka opterećenost", koja uz prethodne dvije uključuje i rad u svojoj ekonomiji (Tomić-Koludrović, 2000.).

Općenito govoreći, niže obrazovani kao poželjna obilježja radnoga mjesta osobito ističu sigurnost posla, dobre radne uvjete i povoljno radno vrijeme, dok se više obrazovani odlučuju za mogućnost samoinicijative. Slično je i kad se u obzir uzme varijabla prihoda: oni s nižim приходima više naglašavaju važnost sigurnosti posla i dobre radne uvjete. Pokazuje se i da ispitanici koji naglašavaju redovitost odlazaka na misu više ističu važnost sigurnosti posla, povoljnoga radnog vremena i obavljanja posla koji se poštuje u društvu.

Sigurnost zaposlenja kao važna vrijednost očigledno je povezana s velikim mogućnostima gubitka posla tijekom tranzicije te s malim mogućnostima nalaženja novoga zaposlenja. U Hrvatskoj 1990-ih važnost su dobile i varijable dobrih odnosa s pretpostavljenima i dobrih međuljudskih odnosa, što nije u tolikoj mjeri bio slučaj u socijalističkom razdoblju. Nasuprot tome, motivacijski faktori, kao što su mogućnost dokazivanja znanja i sposobnosti, samostalnost i odgovornost u radu te mogućnost usavršavanja, u tranzicijskom se razdoblju percipiraju na isti način kao što su se percipirali i u socijalističkom: smatraju se manje važnima (Topolčić, 1998., 230; Zrinščak, Baloban, Črpić, 2000., 457).

Zanimljivo je primijetiti da se ispitanici u Hrvatskoj na području rada pokazuju vrlo neautoritarnima. Prije obavljanja određenoga zadatka najprije žele biti uvjereni u ispravnost uputa koje im daje nadređena osoba (samo 22,5% ispitanika smatra da treba bezuvjetno slušati upute, dok čak 54,8% misli da prvo treba biti uvjeren u ispravnost uputa). Ovakvi stavovi mogu biti posljedica tradicije samostalnijega donošenja odluka u samoupravnom socijalističkom razdo-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

blju, ali i označavati negativan odnos prema novim vlasnicima (Zrinščak, Baloban, Črpić, 2000.). Ovakvu interpretaciju potvrđuju i rezultati drugih istraživanja koja dijagnosticiraju izrazito manje povjerenje građana u odnosu na državu te negativnu prihvaćenost pretvorbe i načina privatizacije vlasništva u Hrvatskoj tijekom tranzicije (Baloban, Rimac, 1998.; Rimac, 2000.).

Istodobno, ispitanici se u velikoj većini slažu s različitim nagrađivanjem za različit rad. Za razliku od neautoritarnoga stava prema slušanju uputa, koji bi se mogao tumačiti kao svojevrsan nastavak navika iz socijalističkoga razdoblja, slaganje s različitim nagrađivanjem za rad može se tumačiti željom za odmakom od socijalističkih uvjeta, u kojima razlike u plaćama nisu nikada mogle biti izrazito velike.

ZAPOSLENOST/NEZAPOSLENOST

Otkako Hrvatski zavod za zapošljavanje raspolaže sredenim statističkim podacima o broju nezaposlenih u Hrvatskoj (1952. godina), broj nezaposlenih – promatran u dužim vremenskim segmentima – stalno raste, a vrhunac doseže tijekom tranzicije. I broj nezaposlenih žena (uz iznimku godine 1996. i 1997.) kontinuirano je veći nego broj nezaposlenih muškaraca (HZZ, 2005.a).

No bez obzira na stalan porast broja nezaposlenih, taj broj nije nikad tako strelovito rastao kao između 1988. i 1991. te 1996. i 2001. godine (HZZ, 2005.b). Nezaposlenost je, dakle, najviše rasla u vremenu društvenih promjena koje je prethodilo tranziciji te u razdoblju nakon završetka rata, kad je razvojačen velik broj osoba.

Prema podacima HZZ-a, između 1991. i 2000. godine broj nezaposlenih povećao se za više od sto tisuća osoba, tj. približno za 41%. Osobito visok porast (gotovo 60%) dogodio se 1991. godine (Bejaković, Gotovac, 2003., 202).

Općenito se može reći da je nezaposlenost jedan od najvećih društvenih problema u tranzicijskom razdoblju hrvatskoga društva. U ovom razdoblju velik broj osoba ostao je bez posla. U višechlanim domaćinstvima često je bila zaposlena tek jedna osoba, koja u hrvatskim uvjetima svojom zaradom nije mogla održavati domaćinstvo. U takvim okolnostima razvio se neprijavljeni rad (rad na crno) te se javio fenomen trostruke opterećenosti žena, koje su – kako je već rečeno – uz redovito zaposlenje i rad u kući 1990-ih radile i u sivoj ekonomiji (Tomić-Koludrović, 2000.).

Hrvatsku tranziciju obilježava i pojava dugotrajne nezaposlenosti. Prema rezultatima Europskog istraživanja vrednota (EVS), među nezaposlenima u Hrvatskoj najviše je onih koji su nezaposleni duže od 2 godine (Črpić, Rimac, 2000., 231).

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

Za Hrvatsku 1990-ih tipična je i pojava tzv. "formalne zaposlenosti". Izrazito velik broj nekadašnjih zaposlenika bio je na tzv. "čekanju", odnosno u statusu zaposlenika bez primanja ili s minimalnom naknadom, koji su vrijeme provodili čekajući da se poboljša likvidnost njihove tvrtke te da se tako vrate na svoje radno mjesto. Jedan je dio osoba u ovom statusu čak i redovito radio bez novčane naknade. Takvo se ponašanje može objasniti uvjerenjem, naslijeđenim kod dijela zaposlenika iz socijalističkoga razdoblja, da se proizvodnja ne može ugasiti i da će se svakako nastaviti. Socijalističko društvo, naime, nije bilo ono što je Beck (1986.) nazvao "društvom rizika". S druge strane, kod zaposlenika koji su shvatili i prihvatili novu realnost privatiziranoga gospodarstva "formalna zaposlenost" događala se zbog čekanja na privatizaciju tvrtke i dobivanja otpremnine ili pak zbog očekivanoga nastavka zaposlenosti u razdoblju u kojem novi vlasnik ne smije otpuštati zaposlene.

Kad je riječ o "formalnoj zaposlenosti", ilustrativno je navesti podatak da je 1999. godine, prema istraživanju "Politički i kulturni aspekti društvenog položaja žena", od ukupne ženske populacije u Hrvatskoj čak 56,6% žena između 35. i 54. godine života bilo "na čekanju", a 35,7% "nezaposleno" (Tomić-Koludrović, 2000., 36). Jasno je, dakle, da je u ovoj dobnoj skupini "formalna zaposlenost" (a zapravo stvarna nezaposlenost) bila velika te da je ukupna stvarna nezaposlenost bila znatno veća od onoga što su pokazivale statistike.

Poseban problem 1990-ih u Hrvatskoj bilo je učestalo otpuštanje s posla osoba srednje dobi. Najveći postotak onih koji/e su 1990-ih ostajali/e bez posla bio je u radno najproduktivnijoj životnoj dobi, između četrdesete i pedeset i pete godine života. Ovo su ujedno godine kada je teško dobiti novo zaposlenje, čak i u uvjetima znatno manje nezaposlenosti od one koja je obilježila razdoblje hrvatske tranzicije.

Uz prestajanje zaposlenosti osoba srednje dobi vezana je i pojava prijevremenog umirovljenja dokupom potrebnoga radnog staža, što je u formalnom smislu smanjilo broj nezaposlenih, a stvarno opteretilo mirovinski sustav i pridonijelo osiromašenju zaposlenih. Ovdje se može govoriti o "skrivenoj nezaposlenosti": radno sposobne osobe bez zaposlenja statistički se vode kao umirovljenici.

Na stanje broja nezaposlenih u Hrvatskoj u tranzicijskom razdoblju utjecala su i ratna zbivanja: radno sposobne osobe koje se inače ne bi mogle drugdje zaposliti nisu bile nezaposlene jer su bile u aktivnoj vojnoj službi, a jedan je broj osoba iz ratne službe ili ratnih događaja otišao u mirovinu (te se, dakle, ni u ovom slučaju nisu vodile kao nezaposlene). Važnost aktivne vojne službe za smanjivanje broja nezaposlenih vidi se i u njihovu naglom porastu nakon završetka ratnih operacija sredinom 1990-ih (HZZ, 2005.b).

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

U razmatranju teme nezaposlenosti valja napokon napomenuti da, ovisno o metodologiji, postotak nezaposlenih u istom razdoblju može biti vrlo različit: slijede li se podaci Državnoga zavoda za statistiku, taj broj može biti 19,4%, ondje gdje bi – prema anketi radne snage provedenoj uz upotrebu definicije nezaposlenosti Međunarodne organizacije rada – iznosio tek 12,6% (Kerovec, 1999.).²

Naime, prema definiciji Međunarodne organizacije rada, nezaposlena je samo ona osoba koja istodobno udovoljava trima kriterijima: da je bez posla, da je trenutačno na raspolaganju za posao i da aktivno traži posao. Zaposlena je, pak, svaka osoba koja je u referentnom tjednu (tj. tjednu provođenja ankete) radila najmanje 1 sat, bez obzira na formalni status i način plaćanja za obavljeni rad. Usporedi li se ovakva definicija zaposlenosti s onom koja se u hrvatskom društvu podrazumijevala u socijalističkom razdoblju i koja je u sebe uključivala niz socijalnih prava, dobiva se osnova na kojoj se može zaključivati o kulturnom šoku koji je za zaposlene u Hrvatskoj predstavljala gospodarska i politička tranzicija.

INDIVIDUALISTIČKA NASUPROT KOLEKTIVISTIČKOJ ORIJENTACIJI

Prosudbe o tome prevladavaju li u Hrvatskoj u tranzicijskom razdoblju individualističke ili kolektivističke vrijednosti, a pogotovo do kakvih je promjena u ovom pogledu došlo s obzirom na prethodno, socijalističko, razdoblje, nije lako donijeti. Ne postoje, naime, sustavna istraživanja ove tematike, a postavke pojedinih teoretičara te rezultati pojedinačnih istraživanja i njihove interpretacije u velikoj su mjeri proturječne.

Tezu o retradicionalizaciji hrvatskoga društva u prvom razdoblju tranzicije te prevlasti kolektivističkih vrijednosti iznio je Josip Županov (1995.). Ovaj teoretičar predviđao je da će demokratski razvoj hrvatskoga društva usporiti pojava svojevrsne retradicionalizacije, koja se oslanja na vrijednosti radikalnog egalitarizma naslijeđene iz socijalističkog razdoblja, te autoritarnost, koja je posljedica još starije dugogodišnje vladavine agrarnoga sustava i dugotrajne izloženosti totalitarnom društvenom poretku.

Prema Županovu, egalitarni sindrom hrvatskoga društva vidi se u sljedećim komponentama: perspektivi ograničena dobra, normi egalitarne raspodjele plaća, redistributivnoj etici, antipoduzetničkom stavu, protivljenju privatnoj inicijativi ("opsesija o privatniku"), intelektualnoj uravnilovki, antiprofesionalizmu i antiintelektualizmu. Takav je radikalni egalitarizam prije trideset godina bio disfunkcionalan za razvoj industrijalizma, a u tranziciji je bio disfunkcionalan za razvoj tržišne ekonomije, pa je općenito zapreka modernizaciji hrvatskoga društva (Županov, 1995., 182). U tranzicijskim uvjetima, kao posljedica promjene političkoga i ekonomskoga

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

sustava, javio se pak pretjerano individualni utilitarizam. Unatoč tomu, dominantna društvena vrijednost u Hrvatskoj, prema Županovu, i dalje je radikalni egalitarizam, koji podrazumijeva i visoko prihvaćanje kolektivismu (Županov, 1995., 170).

I Vlasta Ilišin (1998., 35), na temelju rezultata istraživanja "Društvena struktura i kvaliteta života u periodu tranzicije", upozorava na podatak da, u odnosu na kraj 1980-ih godina, u Hrvatskoj 1990-ih osjetno raste (za 22,6%) prihvaćenost vrijednosne orijentacije etnocentrizma. Zastupljenost vrijednosnih orijentacija među građanima Hrvatske, prema V. Ilišin, pokazuje da je izrazito prihvaćena i patrijarhalnost (55,7%).

S tvrdnjama o značajnom porastu kolektivističkih vrijednosti ne slažu se, međutim, Biserka Cvjetičanin i Vjeran Katunarić (1998., 18), koji navode da je – u usporedbi s drugim postkomunističkim zemljama (Bugarskom, Poljskom, Slovenijom, Bjelorusijom, Rumunjskom, Slovačkom i Češkom) – udio kolektivističkih vrijednosti najmanji upravo u Hrvatskoj i Češkoj. Uz ovakvu tvrdnju navedena autorica i autor pozivaju se na rezultate istraživanja provedenog 1992. godine u deset postkomunističkih zemalja. Oni tvrde da "obrazac individualizma ima tradiciju u hrvatskim urbanim područjima" te da je "prošli komunistički režim bio fleksibilniji od sovjetskoga, otvorivši vrata nekim oblicima tržišta i poduzetništva" (Cvjetičanin, Katunarić, 1998., 18).

Ovakva neslaganja u rezultatima istraživanja i njihovim interpretacijama mogu se tumačiti kompleksnošću promjena koje su se u Hrvatskoj odvijale neposredno prije i tijekom tranzicije. U ovom razdoblju u Hrvatskoj se, naime, istodobno odvijaju dvije modernizacije (Tomić-Koludrović, 2000.; 2001.). Prva pokušava uspostaviti institucije moderne države (procesom privatizacije, državnim intervencionizmom i redistribucijom nacionalnoga dohotka). Druga pak – procesima globalizacije i zakonskim promjenama povezanim s priključivanjem Europskoj uniji – nastavlja modernizacijski proces na razini koju prva modernizacija još nije dosegla.³

Kompleksnost promjena kojima je bilo izloženo hrvatsko tranzicijsko društvo može se dobro vidjeti na primjeru onoga segmenta društva koji je kroz promjene prolazio u formativnom razdoblju, odnosno razdoblju u kojem se, prema Inglehartu (1977.), vrijednosti socijaliziraju i učvršćuju. Nekoliko istraživanja mladih koje su autorice provele 1990-ih godina te ih rekapitulirale u knjizi *Skeptična generacija* (Tomić-Koludrović, Leburić, 2001.) pokazala su da među mladima istodobno postoje životni stilovi koji se temelje i na individualističkim i na kolektivističkim vrijednostima. Moguć je, primjerice, životni stil koji prema vanjskim obilježjima izgleda izražava vrijednosti individualnog izbora, dok se u stavovima oslanja na tradicionalne i konvencionalne vrijednosti (Tomić-Koludrović, Leburić, 2001.).

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

Kontradiktornost procesa povezanih sa socijalizacijom individualističkih i kolektivističkih vrijednosti vidi se i u usporedbi stavova mladih iskazanih u duljim razdobljima, uključujući i ona prije tranzicije. Istraživanja stavova mladih u Jugoslaviji u drugoj polovici 1980-ih (Ule, 1988., 1989.; Radin, 1990.) pokazivala su da mladi u Hrvatskoj iskazuju tzv. postmaterijalističke vrijednosti, dok istraživanja provedena u prvom razdoblju tranzicije i rata upućuju na snažan porast kolektivističkih vrijednosti (Leburić, Tomić-Koludrović, 1996.). Istraživanja studentske populacije provedena na samom kraju 1990-ih, pokazuju pak ponovno jačanje individualističkih vrijednosti (Leburić, Tomić-Koludrović, 2002.).

Tezu o kontradiktornim vrijednosnim sklopovima potkrepljuju i rezultati Europskog istraživanja vrednota (*The European Values Study*), provedenoga u travnju 1999., koji, doduše, upućuju na nešto značajnije prihvaćanje kolektivnih vrijednosti.

PROMJENE U KULTURI

Kad je riječ o promjenama koje su se u promatranom razdoblju dogodile u kulturi, valja reći da se u nastavku teksta govori prije svega o promjenama u organizaciji ustanova i ulozi formalno organizirane "kulture" u društvenom životu, a ne o promjenama kulture u antropološkom smislu riječi.

Stoviše, tekst koji slijedi govori najviše o razlikama u kojima se odvija umjetnička djelatnost i kultura mladih, jer nju smatramo osobito dobrim indikatorom ukupnih događanja u kulturi. Djelatnost mladih, naime, kao i na drugim područjima društvenoga života, i u ovome naviješta buduće trendove, a – zbog slabije zaštićenosti mladih u institucionalnom smislu – osobito plastično ocrtava i postojeće odnose u kulturi i odnos društva prema kulturi.

U svjetlu rečenoga može se reći da je u drugoj polovici 1980-ih godina 20. stoljeća, dakle u razdoblju koje neposredno prethodi postsocijalističkoj tranziciji, u urbanim sredinama u Hrvatskoj postojala vrlo razvijena omladinska supkulturna scena, kao i to da je institucionalna kultura u matici društva bila u većoj mjeri otvorena za manifestacije tzv. "alternativne" kulture nego u ranijim fazama socijalističkoga društvenog poretka.

Promatrano u široj povijesnoj perspektivi, ovakvo se stanje može vidjeti kao kulminacija procesa koji je započeo napuštanjem socrealističkoga koncepta i postupnim uključivanjem u međunarodne tokove. Općenito govoreći, kultura je u socijalističkoj Jugoslaviji, nakon napuštanja socrealističkoga koncepta u 1950-im godinama, bila neusporedivo otvorenija utjecajima sa Zapada od kultura istočnoeuropskih socijalističkih zemalja. Od 1960-ih godina, hrvatska kultura korespon-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

dirala je s europskim i svjetskim trendovima, a u pojedinim ih je područjima također aktivno, čak avangardno, promovirala.

Spomenuta otvorenost kulture mladih svjetskim događajima u 1980-ima, kao i izrazito velika razmjena među urbanim centrima na području bivše Jugoslavije (Zagreb, Ljubljana, Beograd, u nešto manjoj mjeri Sarajevo i Novi Sad), može se smatrati vrhuncem razdoblja konsolidacije, koje je nastupilo spomenutim napuštanjem socrealističkoga koncepta kulture. S druge strane, riječ je i o rezultatu strategija kulturne politike uvedenih u razdoblju nakon represivnoga gušenja manifestacija kulture povezanih s nacionalističkim predznakom Hrvatskoga proljeća 1971. godine.

Uz ustavnu reformu provedenu sredinom 1970-ih godina, koja je utjecala na teritorijalni ustroj zemlje, u istom je razdoblju na organizaciju kulture utjecalo i uvođenje u cjelokupni društveni život tzv. "delegatskoga sistema" i načela "neposredne razmjene rada". Unatoč specifičnostima i atipičnostima jugoslavenskoga socijalističkog uređenja, može se ipak reći da je u ovom razdoblju postojao visok stupanj konvergenije njegova pristupa organizaciji kulturne djelatnosti s decentraliziranim kulturnim politikama u socijaldemokratskim zemljama.

U razdoblju koje je neposredno prethodilo raspadu Jugoslavije produkcijski standardi kulturne proizvodnje u Hrvatskoj bili su dovedeni do visoke profesionalne razine, ne samo u institucionalnom pogonu ustanova koje je financirala država nego i u medijskom praćenju kulture. Nacionalna baština imala je važnu ulogu u intelektualnom i općenito javnom životu, ali je njezina interpretacija bila usklađena s aktualnim teorijskim pristupima u raznim relevantnim strukama i smještena u međunarodni kontekst. Kao dobar indikator općenitog odnosa prema nacionalnoj baštini može poslužiti naslov zbornika *Hrvatska književnost u europskom kontekstu*.

O tome u kolikoj je mjeri europska kontekstualizacija hrvatske kulture bila uvjetovana nemogućnošću izravnijeg izražavanja nacionalnog osjećaja u kulturi teško je donositi pouzdanije prosudbe u situaciji kad studija o ovim fenomenima nema i tek ih treba napisati. Isto vrijedi i za pitanje o tome u kojoj je mjeri lojalnost strukovnim kriterijima bila zajamčena sustavom selekcije sveučilišnih kadrova.

Promjenom društveno-političkoga sustava dolazi do brze promjene ukupne slike pogona institucionalne, medijske i "alternativne" kulture mladih. Stranka koja je na prvim višestranačkim izborima osvojila vlast (Hrvatska demokratska zajednica) već je i prije preuzimanja vlasti svojim programom najavila retradicalizaciju i folklorizaciju kulturnoga prostora, što se samo pojačalo u procesu simboličnog označavanja nastanka nove države.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

Kulturni program HDZ-a obilježio je cijelo deveto desetljeće 20. stoljeća u Hrvatskoj, a zajedno s drugim burnim događajima (rat i privatizacija gospodarstva) doveo je do potpune promjene slike institucionalne kulture, ali i promjene recepcije uloge kulture u društvu, kao i promjene kulturnih preferencija i ukusa stanovništva. Ako je o mladima riječ, može se metaforički reći da su u rat ulazili uz glazbu Dire Straits i sličnih rock i pop-sastava, a iz njega izlazili uz zvukove novokomponirane "narodne" glazbe.

U institucionalnoj kulturi 1990-ih u Hrvatskoj počela je prevladavati manifestacijska kultura povezana s ideološkim obredima nacionalnoga predznaka te, općenito govoreći, naglašavanje nacionalnih vrijednosti u kulturi, promatranih izvan aktualnoga međunarodnog konteksta. Uz agresivnu medijsku podršku ovakvim stavovima te stalno srozavanje profesionalnih standarda, u navedenom razdoblju potpuno je promijenjena matrica reprezentativne, institucionalne kulture.

Za razliku od stanja kakvo je vladalo u drugoj polovici 1980-ih godina, alternativna kulturna proizvodnja u 1990-ima posve se odvojila od matice subvencionirane kulturne proizvodnje. Štoviše, ova se scena raslojila od matice ne samo u kulturnom nego i političkom smislu: iz njezinih redova regrutirana je najglasnija opozicija postojećoj kulturnoj i političkoj praksi, a scenu su tijekom cijeloga ovog razdoblja financirale inozemne nevladine organizacije.

Razdoblje 1990-ih obilježilo je supostojanje radikalno suprotstavljenih koncepata kulture, koji doduše nisu bili u jednakoj mjeri vidljivi u društvenom životu. S jedne strane, nove tehnologije omogućile su jednostavniji pristup informacijama i preuzimanje globalnih obrazaca djelovanja, po čemu je "alternativni" dio kulturne scene postao uključeniji u međunarodne tokove nego ikad ranije. S druge strane, maticu kulturne proizvodnje u istom su razdoblju obilježili regresija kulturnog ukusa, ruralizacija tematike, ranije nezabilježan pad profesionalnih standarda, antimodernizam i kič.

Ovako očigledan i radikalno rascjep kulturnog ukusa rezultat je društvenoga raslojavanja te nove legitimnosti kulturnih praksi povezanih s prethodno marginaliziranim slojevima stanovništva.

U 1980-im godinama 20. stoljeća smatralo se da i kultura mladih legitimira poredak te joj je on stavljao na raspolaganje infrastrukturu potrebnu za održavanje pojedinih tipova kulturnog izražavanja (domovi kulture, omladinski centri). U 1990-ima su, pak, "alternativna" kultura i civilna scena postale radikalno suprotstavljene dominantnoj kulturi i bile su posve isključene iz državnoga financiranja.

Do ponovne integracije dijela civilne scene i alternativnih kulturnih praksi u institucionalno financiranje kulture

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

došlo je promjenom vlasti na izborima 2000. godine. Dotad vladajući HDZ, njegove kulturne preferencije i shvaćanje načina financiranja kulture zamjenjuje tada koalicija prethodno oporbenih stranaka. U odlučivanje o financiranju kulture uvedena su kulturna vijeća, koja su dokinula autoritarni način donošenja odluka iz prethodnoga razdoblja i zamijenile ga transparentnijim, demokratičnijim i stručno ovjerenijim načinom odlučivanja.

Po nekim obilježjima, ovaj je sustav podsjećao na decentralizirano odlučivanje tipično za posljednju fazu "samoupravnoga socijalizma" (od kasnih 1970-ih do kasnih 1980-ih godina 20. stoljeća). U razdoblju koalijske vlasti primjećivalo se i posvećivanje veće pozornosti financiranju neinstitucionalnih kulturnih programa.

Ponovnom promjenom vlasti 2003. godine, odnosno povratkom HDZ-a na vlast, ne ukidaju se kulturna vijeća, ali u javnosti postoje kritike da je njihova uloga sada formalna i da se u odlučivanju o financiranju kulture ponovno vratio autoritativni i netransparentni pristup, kao i da su prioriteti financiranja promijenjeni (najavljeno je posvećivanje veće pozornosti kulturnim institucijama, baštini i manifestacijama tradicijske kulture).

Od 2000. raste i uloga korporacijskoga sponzoriranja kulture. Ono je postojalo još u socijalističkom razdoblju, ali više kao pomoć kulturi (donatorstvo) nego kao sponzorstvo, odnosno način financiranja koji uključuje obvezu reklamiranja korporacije. Velike telekomunikacijske tvrtke u većinskom inozemnom vlasništvu uključuju se, primjerice, u sponzoriranje središnjih institucionalnih kulturnih manifestacija i programa, šireći razmjere i vidljivost korporacijskoga sponzoriranja kulture koje se javilo već u drugoj polovici 1990-ih (pojedine banke i tvornice).

Općenito se može reći da je u tranzicijskom, postsocijalističkom razdoblju, bez obzira na to tko obnašao vlast, nastavljen tradicionalni način promatranja kulture kao "potroška", a ne kao i proizvodno važnoga resursa, kakav je ona postala u zemljama u kojima je u tijeku postindustrijska modernizacija društva. U mandatu koalijske vlade u prve tri godine 21. stoljeća pokazan je stanovit interes za strateški pristup pojmu "kulturnih industrija", ali se promjenom vlasti težište financiranja vratilo tradicionalnoj matrici.

RELIGIJSKE ORIJENTACIJE I UTJECAJ CRKVE NA RAD DRUŠTVENIH INSTITUCIJA

880

Na temelju rezultata istraživanja religije u socijalističkom razdoblju (Marinović-Jerolimov, 1993.) te istraživanja europskih sustava vrijednosti (EVS) koje je 1999./2000. godine prvi put obuhvatilo i Hrvatsku može se reći da konfesionalna identi-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

fikacija na prostoru Hrvatske perzistira u visokom postotku, ali da su načini iskazivanja religioznosti podložni promjeni i očigledno ovisni o društveno-političkom kontekstu (Zrinščak, Črpić, Kušar, 2000.). Naime, tradicionalna crkvena religioznost povećala se tijekom tranzicijskoga razdoblja institucionalnim podupiranjem religiozne orijentacije, odnosno nizom mjera kao što su uvođenje konfesionalnoga vjeronauka u vojni sustav (institucija vojnog ordinarijata) i u škole te u sveučilišni sustav (uključivanje bogoslovnih fakulteta u državno financirana sveučilišta, iz kojih su u socijalističkom razdoblju bila isključena).

Premda ne postoje longitudinalna istraživanja s potpuno usporedivim podacima, iz postojećih podataka ocrta se amplituda porasta i povlačenja elemenata sekularizacije u kasnom socijalističkom razdoblju te porast konfesionalne i religijske identifikacije u postsocijalističkom razdoblju. Istraživanja IDIS-a (Marinović-Jerolimov, 1993.) pokazala su da je u Zagrebu između 1968. i 1987. godine došlo do opadanja konfesionalne identificiranosti s čak 96% na 66%. Već dvije godine kasnije, s društvenim i političkim promjenama koje su uslijedile (nacionalna homogenizacija, raspad socijalističkog društvenog uređenja), dolazi do ponovnoga porasta iskazivanja konfesionalne pripadnosti na 80%.

Valja napomenuti da iskazivanje konfesionalne pripadnosti nije jednako praktičnom vjerovanju. Za razliku od iskazivanja konfesionalne pripadnosti, koje je kolektivne prirode i u hrvatskim se prilikama može povezati s nacionalnim identitetom, iskazivanje vjere u Boga individualne je prirode i upućuje na osobno prihvaćanje religijskog identiteta.

Dovede li se ovaj pokazatelj u vezu s prethodno spomenutim iskazivanjem kolektivnog, konfesionalnog identiteta, dobiva se znatno precizniji uvid u stanje. Iako je 1989. godine u Zagrebu konfesionalni identitet iskazivan u visokom postotku od 80%, u Boga je vjerovalo samo 39% ispitanika. Sedam godina kasnije, u razdoblju postsocijalističke tranzicije, vjerovanje u Boga iskazalo je čak 75% građana (Skledar, Marinović-Jerolimov, 1997.).⁴ Općenito govoreći, komparativna analiza istraživanja religioznosti tijekom 1990-ih godina u Hrvatskoj svjedoči o porastu religioznosti "u svim istraživačkim dimenzijama: konfesionalnoj i religijskoj identifikaciji, religijskim vjerovanjima i religijskoj praksi" (Bezinović i dr., 2005., 136).

U postsocijalističkom razdoblju utvrđen je, dakle, znatan porast i manifestacijskoga i osobnoga prihvaćanja religijskog identiteta. Istraživanja se, međutim, dosad nisu bavila uzrocima ove promjene. Načelno se, na temelju klasičnoga Simmelovog aksioma o konfliktu i homogenizaciji, može pretpostaviti da je do porasta religioznosti i otvorenog iskazivanja religijske orijentacije došlo zbog uloge koju je religija imala u

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

promjeni poretka i ratnim zbivanjima koja su uslijedila u prvoj polovici 1990-ih godina. Ovakvoj bi hipotezi išla u prilog procjena skupine istraživača da je "proces povećanja razine vjerovanja [...] svoj vjerojatni maksimum dosegnuo sredinom 90-ih" (Zrinščak, Črpić, Kušar, 2000., 250). Ova procjena implicira da stabilizacijom društvenih i političkih prilika u Hrvatskoj opada osobno vjerovanje, kao važan oblik individualne religijske identifikacije.

Nadalje, može se pretpostaviti da je u prvom razdoblju tranzicije iskazivanje religijske orijentacije raslo zbog dva razloga: (1) promjenom poretka otvorio se prostor za iskazivanje religijske orijentacije i onima koji se u prethodnom, socijalističkom, razdoblju nisu usuđivali javno iskazivati svoju religioznost; (2) prisustvovanjem religijskim obredima iskazivala se lojalnost novoj vlasti, u čijoj je političkoj praksi religija bila važan ideološki i legitimacijski element.

Uloga Crkve u javnom životu znatno je porasla u postsocijalističkom razdoblju. Hrvatska država sklopila je konkordat s Vatikanom, a utjecaj Katoličke crkve u društvu znatno se pojačao njezinim ulaskom u državne institucije, odnosno u sustav socijalne skrbi i sustav školstva, kao i u vojni sustav. Svećenici se često pojavljuju u medijima, a o stavovima Crkve o javnim pitanjima opsežno se izvješćuje.

Istraživanja pokazuju (Tomić-Koludrović, Kunac 2000.; Rimac, 2000.) da je tijekom postsocijalističkoga razdoblja povjerenje u instituciju Katoličke crkve bilo veliko, štoviše najveće u usporedbi s drugim javnim institucijama (npr. Vlada, Sabor, nevladine organizacije). U drugoj fazi tranzicije (potkraj 1990-ih godina) povjerenje u Crkvu kao instituciju počelo je opadati, iako je još uvijek jedna od institucija s najvećim kredibilitetom u hrvatskom društvu (Baloban, Črpić, 2000.).

Kad je riječ o religioznosti u Hrvatskoj u postsocijalističkom razdoblju, valja upozoriti i na porast tzv. "alternativne religioznosti", koja uključuje vjerovanje u astrologiju, elemente istočnjačkih religija, *New Age*, "vjerovanje bez pripadanja" te druge elemente "privatizirane" religioznosti. Oni su najčešće pomiješani u eklektičkim smjesama, kao svojevrstan postmoderni *bricolage*, o čemu svjedoče i podaci o istodobnoj zastupljenosti religijskih i sekularnih vrijednosti u svojevrstnom "vrijednosnom relativizmu" (Bezinović i dr., 2005., 136/237). Na ovakav pristup religioznosti nailazi se u mlađih ispitanika te onih s višim stupnjem naobrazbe i višim primanjima u obitelji.

Zbog preciznijeg uvida u religijske orijentacije u Hrvatskoj u postsocijalističkom razdoblju, valja spomenuti i elemente sekularizacije na koje nailazimo u ispitanika koji se izjašnjavaju kao praktični vjernici. Njihovi odgovori na pita-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

nja iz područja koje Zrinščak, Črpić, Kušar (2000.) nazivaju "socijalni, životni, javni i permisivni moral" upućuju na toleriranje ponašanja koja su neprihvatljiva sa stajališta tradicionalnoga katoličkoga morala. Ni "mladima nije nespojivo deklarirati se religiozima, a imati stavove suprotne stavovima svoje religije i Crkve, osobito na području seksualnosti i morala" (Bezinović i dr., 2005., 136).

Na području "socijalnoga morala" pojave poput utaje porca ili primanja mita "donekle odbacuju oni kojima je Bog važniji u životu" (Zrinščak, Črpić, Kušar, 2000., 253), ali odbacivanje takvih pojava ne korelira s učestalošću molitve ili odlazaka na misu, dakle praksama osoba koje se smatraju i u javnosti izjašnjavaju kao praktični vjernici. Isto tako, istraživanja pokazuju da stanovit postotak onih koji tjedno i češće idu na misu ne vjeruju u život nakon smrti (11,9%), u raj (11,6%), u grijeh (11,6%), ili u pakao (20%). U kontekstu post-socijalističke promjene društvenoga i političkoga poretka, ovi odgovori mogu sugerirati da je u javnom iskazivanju religioznosti u tako visokim postocima važan ne samo vjerski nego obredni element političke legitimacije.

ZAKLJUČAK

Nakon razmatranja općih obilježja gospodarskoga stanja društva, rada i radne etike, zaposlenosti i nezaposlenosti, individualističkih nasuprot kolektivističkim vrijednosnim orijentacijama te promjena u kulturi i religijskoj orijentaciji, općenito se može zaključiti da se u razdoblju tranzicije u Hrvatskoj ocrtavaju i kontinuiteti i diskontinuiteti s razdobljem koje mu je prethodilo.

Promjene u vlasništvu, organizaciji rada i kulturnih djelatnosti čine se strukturno najdublja. Prethodno dominantno društveno vlasništvo zamijenjeno je primatom privatnoga vlasništva, promijenio se odnos zaposlenih prema vodstvu tvrtke (danas poslodavcu), a na važnosti su dobili i međuljudski odnosi unutar tvrtke.

U kulturi došlo je do temeljnoga pomaka u organizaciji kulturne djelatnosti. Pri tome je – u odnosu na socijalističko razdoblje – posvećena veća pozornost institucionalnoj kulturi. Onaj pak dio kulturne djelatnosti koji je ostao izvan tradicionalno institucionalnog prestao se promatrati kao legitimacijski važan za državu. Kontinuitet s prethodnim razdobljem u tome je što se financiranje kulture nastavilo promatrati kao "potrošak", a ne kao ulaganje u proizvodni resurs, kao što je slučaj s društvima u kojima je u tijeku proces post-industrijske modernizacije.

U usporedbi individualističkih vrijednosti naspram kolektivističkih vrijednosti javlja se niz kontradiktornih trendova, koji, međutim, nastavljaju sličan skup kontradiktornosti

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

kakav se vidio već u socijalističkom razdoblju. S jedne strane, nepobitno su prisutne individualističke vrijednosti. Njihovo postojanje može se pripisati dugotrajnoj izloženosti urbanoga segmenta hrvatske kulture utjecajima društava u kojima su takve vrijednosti bile naglašenije nego što je to u hrvatskoj kulturi tradicijskoga predznaka. S druge strane, nepobitan je kolektivistički predznak dijela kulturnoga koda hrvatskoga društva, koji se iskazao i u prihvaćenosti pojedinih oblika organizacije političkoga i društvenoga života u raznim fazama socijalističkoga razdoblja ("samoupravljanje", "delegatski sustav"). Stanovit egalitaristički sindrom prisutan je i u postsocijalizmu, što se vidi i po tome što su u Hrvatskoj i na kraju njezina tranzicijskoga razdoblja socijalne razlike među nižima od svih europskih tranzicijskih zemalja.

Kad je riječ o promjenama u iskazivanju religijske orijentacije, može se uočiti da je do njih došlo stoga što je promjenom poretka otvoren prostor za iskazivanje religijskog osjećaja i onima koji se u socijalističkom razdoblju to nisu usudivali, ali i zato što se kroz prisustvovanje religijskim obredima iskazivala lojalnost novoj vlasti, u čijoj je političkoj praksi religija bila važan ideološki i legitimacijski element. U potonjem bi se elementu moglo govoriti o kontinuitetu iskazivanja lojalnosti vlasti i dominantnoj ideologiji, bez obzira na stvaran osobni odnos prema njezinu sadržaju. U kontekstu postsocijalističke promjene društvenoga i političkoga poretka, visok postotak javnog iskazivanja religioznosti u Hrvatskoj valja razumijevati uzimajući u obzir ne samo vjerski nego i obredni element političke legitimacije.

Kad je riječ o posebnostima hrvatske tranzicije, temeljna je u tome što se ona u svojim ključnim momentima odvijala u ratnim okolnostima, dakle u stanju u kojem su suspendirani stanoviti mehanizmi odlučivanja i građanske slobode. Nedvojbeno je da su ovakve okolnosti utjecale na profil hrvatske tranzicije te dovele do posebnosti pojedinih aspekata pojavâ inače zabilježenih i u drugim tranzicijskim zemljama.

Kad je, primjerice, riječ o visokoj nezaposlenosti, nju su nedvojbeno iskusile i druge tranzicijske zemlje. U Hrvatskoj je, međutim, posebnost bila u tome što je – u ratnom i neposredno poratnom stanju – dio radnika koji bi inače bili nezaposleni primao plaću u vojsci. S druge strane, šok ponovne nezaposlenosti, kombiniran sa stresom akumuliranim na bojištu, u Hrvatskoj je stvorio tip psihološke percepcije nezaposlenosti netipičan za one tranzicijske zemlje u kojima nije bilo rata. Slično vrijedi i za zaposlenost žena, u kojoj se osobito u doba rata nailazilo na pojavu njihove trostruke opterećenosti (službeni posao, kućanstvo, siva ekonomija).

Koliko je rat utjecao na hrvatsku tranziciju vidi se i po tome što je zbog njega i događaja povezanih s njim znatno kas-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

nio proces približavanja Hrvatske Europskoj uniji. Nema dvojbe o tome da bi – da nije bilo rata – Hrvatska bila spremna za uključanje u EU u trenutku kad joj je (2004.) pristupilo osam postsocijalističkih zemalja Srednje i Istočne Europe (uključujući Sloveniju, kao jedinu bivšu jugoslavensku republiku) ili u trenutku kad su Uniji pristupile Bugarska i Rumunjska (2007.).

Budući da se uznapređovalost tranzicijskoga procesa u javnosti najčešće mjeri stupnjem približavanja EU, za Hrvatsku bi se u političkom, kao i gospodarskom i pravnom smislu, moglo reći da tek sada ulazi u fazu tzv. "zrele tranzicije". Ona je, naime, tek 2005. postala zemlja kandidat, a 2006. otvorila pregovore o pristupanju EU.

Međutim, naša je teza, koju bi valjalo provjeriti u budućim istraživanjima, da je u društvenom smislu tranzicija u Hrvatskoj uglavnom već završena: njezino je stanovništvo danas izloženo drukčijim rizicima nego u prvom desetljeću postsocijalističkoga razdoblja, a promjene tipova društvenih institucija započete u tranziciji u velikoj su se mjeri stabilizirale.

Ovo, međutim, ne znači da više nema smisla proučavati promjene koje su se dogodile u prvom razdoblju tranzicije, kao ni razdoblje socijalističkoga društvenog uređenja koje im je prethodilo. Upravo suprotno, naš je stav da bi za bolje razumijevanje društvene sadašnjosti bila potrebna upravo sustavna "arheologija" sad već vremenski udaljenoga predtranzicijskog razdoblja, kao i sveobuhvatna usporedba promjena koje su se u hrvatskom društvu događale u drugoj polovici 20. stoljeća. Svrha ovoga teksta bit će ispunjena ako fragmentarne usporedbe koje je donio pridonose ostvarenju naznačenoga sveobuhvatnijeg cilja.

BILJEŠKE

---

¹ Prva, neobjavljena, verzija dijelova ovoga teksta nastala je kao prikaz stanja hrvatskoga društva za potrebe istraživanja generativnosti, koje se provodilo na Odjelu za psihologiju Sveučilišta u Zadru, u okviru projekta "Samoevaluacija i samoregulacija osobnog razvoja" (MZT RH 0070002). Ovdje objavljeni tekst priređen je za potrebe znanstvenoga projekta "Hrvatsko društvo: identitet, mobilnost i nove tehnologije" (MZOŠ RH 269-0762385-2380).

² Anketu o radnoj snazi od 1996. provodi Državni zavod za statistiku prema metodologiji Međunarodne organizacije rada te Europskog ureda za statistiku (Eurostat). Primjenom ove metodologije osigurana je usporedivost s istraživanjima u zemljama EU-a, ali je otežana usporedivost s bivšim, socijalističkim, razdobljem hrvatske povijesti, u kojoj su zaposlenost i nezaposlenost bile drukčije definirane i oslanjale su se na koncepciju o znatnoj ulozi socijalne države.

³ Teza o dvije modernizacije naslanja se na teoriju modernizacije Ulricha Becka (1986.), prema kojoj ovaj teoretičar razlikuje prvu, "in-

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

dustrijsku", modernizaciju i drugu, "postindustrijsku" ili "refleksivnu", "modernizaciju", karakterističnu za visokorazvijena "društva rizika". Druga modernizacija obilježena je sve većim procesom individualizacije na području rada, obitelji, seksualnih preferencija i rodnih odnosa.

⁴ Pri iznošenju ovakvih podataka valja ponovo napomenuti da ne postoje longitudinalna istraživanja s usporedivom metodologijom na temu, kao i da je uslijed ratnih zbivanja na području Hrvatske u tranzicijskom razdoblju došlo do promjene nacionalnoga sastava stanovništva, pa tako i istraživačkog uzorka. Unatoč tome, rezultati istraživanja ipak indiciraju promjene, konstatiranju kojih je teško osporiti utemeljenost.

LITERATURA

Baloban, J., Črpić, G. (2000.), *Određeni aspekti crkvenosti*, *Bogoslovska smotra*, 70 (2): 257-290.

Baloban, S., Rimac, I. (1998.), *Povjerenje u institucije u Hrvatskoj*, *Bogoslovska smotra*, 68 (4): 663-672.

Beck, U. (1986.), *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/M: Suhrkamp.

Bejaković, P., Gotovac, V. (2003.), (Ne)zaposlenost u Republici Hrvatskoj. U: K. Ott (ur.), *Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji: izazovi ekonomske i pravne prilagodbe* (str. 193-212), Zagreb, Institut za javne financije, Zaklada Friedrich Ebert.

Bezinović, P., Marinović-Bobinac, A., Marinović-Jerolimov, D. (2005.), *Kratka ljestvica religioznosti: validacija na uzorku adolescenata*, *Društvena istraživanja*, 14 (1-2): 135-153.

Böröcz, J. i Sarkar, M. (2005.), *What Is the EU?*, *International Sociology*, 20 (2) 153-173.

Cvjetičanin, B., Katunarić, V. (1998.), *Kulturna politika Republike Hrvatske*. Nacionalni izvještaj. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.

Črpić, G., Rimac, I. (2000.), *Pregled postotaka i aritmetičkih sredina*, *Bogoslovska smotra*, 70 (2): 191-232.

HGK (2006.), *Dug središnje države i ukupni vanjski dug RH*, *Centar za makroekonomske analize Hrvatske gospodarske komore*, <http://hgk.biznet.hr/hgk/tekst.php?a=b&page=tekst&id=378> (25. 02. 2007.)

HZZ (2005.a), *Nezaposlene osobe od 1952. godine*, *Hrvatski zavod za zapošljavanje*, <http://www.hzz.hr/docslide/statistike/tablica%2014.xls> (16. 09. 2005.)

HZZ (2005.b), *Kretanje broja nezaposlenih osoba po godinama*, *Hrvatski zavod za zapošljavanje*, <http://www.hzz.hr/docslide/statistike/tablica%2014.xls> (16. 09. 2005.)

Ilišin, V. (1998.), *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, *Sociologija sela*, 36 (1/4) (139/142): 27-52.

Inglehart, R. (1977.), *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

Izvjješća (2005.), Izvješće o provedbi revizije 2003./2004., *Izvjješća Hrvatskog Sabora*, 15 (415), http://www.sabor.hr/Download/2005/05/23/IHS_415_web.pdf (20. 11. 2005.)

Katunarić, V. (1996.), 'Zvezdano nebo': promjene i determinizam gornjeg stratuma, *Revija za sociologiju*, 27 (3-4): 153-167.

Kerovec, N. (1999.), Kako mjeriti nezaposlenost, *Revija za socijalnu politiku*, 6 (3-4): 259-267.

Leburić, A., Tomić-Koludrović, I. (1996.), Mladi danas: drukčiji ali isti, *Društvena istraživanja*, 5 (5/6): 963-975.

Leburić, A., Tomić-Koludrović, I. (2002.), *Nova političnost mladih*. Zagreb: Alinea.

Marinović-Jerolimov, D. (1993.), Nereligioznost u Hrvatskoj. U: Š. Bahtijarević (ur.), *Prilozi izučavanja nereligioznosti i ateizma 2* (str. 87-136), Zagreb, Institut za društvena istraživanja.

Ott, K. (2003.), Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji: Izazovi ekonomske i pravne prilagodbe. U: K. Ott (ur.), *Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji: Izazovi ekonomske i pravne prilagodbe* (str. 1-22), Zagreb, Institut za javne financije, Zaklada Friedrich Ebert.

Radin, F. (1990.), Sustav vrijednosti. U: V. Ilišin, F. Radin, H. Štimac, S. Vrcan (ur.), *Ogledi o omladini osamdesetih* (str. 21-60), Zagreb, IDIS.

Rimac, I. (2000.), Neke determinante povjerenja u institucije političkog sustava u Hrvatskoj, *Bogoslovska smotra*, 70 (2): 471-484.

Skledar, N., Marinović-Jerolimov, D. (1997.), Uloga religije i religioznost u integracijskim procesima u Hrvatskoj, *Politička misao*, 34 (2): 177-191.

Tomić-Koludrović, I. (2000.), Ekonomski aspekti položaja žena u Hrvatskoj. U: I. Tomić-Koludrović, S. Kunac, *Rizici modernizacije: Žene u Hrvatskoj devedesetih* (str. 20-59), Split: Stope nade.

Tomić-Koludrović, I. (2001.) Životni stilovi mladih – teorijski aspekti. U: I. Tomić-Koludrović, A. Leburić, *Skeptična generacija: Životni stilovi mladih u Hrvatskoj* (str. 9-73), Zagreb: AGM.

Tomić-Koludrović, I., Leburić, A. (2001.), *Skeptična generacija: Životni stilovi mladih u Hrvatskoj*, Zagreb: AGM.

Topolčić, D. (1998.), Zaposleni u novom radnom okruženju: postojanost ili promjenjivost radnih vrijednosti. U: I. Rogić, Z. Zeman (ur.), *Privatizacija i modernizacija* (str. 213-233), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.

Ule, M. (1988.), *Mladina in ideologija*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Ule, M. (1989.), *Mladina – za modernizaciju slovenske družbe*. Ljubljana: MC CK ZKS.

Zrinščak, S., Baloban, S., Črpić, G. (2000.), Dostojanstvo čovjeka i rad, *Bogoslovska smotra*, 70 (2): 443-470.

Zrinščak, S., Črpić, G., Kušar, S. (2000.), Vjerovanje i religioznost, *Bogoslovska smotra*, 70 (2): 233-255.

Županov, J. (1995.), *Poslije potopa*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

Croatian Society – Before and During Transition

Inga TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, Mirko PETRIĆ
University of Zadar, Zadar

The text indicates changes that occurred in the socio-cultural context of Croatian society during the period of post-socialist transition, with regard to the following topics: (1) economic state of society; (2) labour and work ethics; (3) employment or unemployment issues; (4) individualist as opposed to collectivist orientations; (5) changes in the culture; and (6) religious orientations and the influence of the church on the work of social institutions. Its aim is to create a basis for further study of the development of Croatian society and specific qualities of Croatian transition. Based on changes in the topics discussed in the text, one can conclude generally that in the period of transition both continuity and discontinuity with the former socialist period are demonstrated. The greatest changes are structural in character (ownership, organisation of labour, organisation of official social and cultural activities). Continuity with the socialist period, as well as with the cultural matrices preceding it, is evident in the cultural aspects of social life (contradictory set of individualist and collectivist values, the importance of the ritual element of political legitimacy). One of the specifics of Croatian transition is in the fact that it mostly developed in wartime circumstances, resulting in certain specific phenomena also observed in other transitional countries (e.g. unemployment). Although Croatia did not enter the phase of "mature transition", measured by means of the criterion of political accession to the EU, until it had become a candidate country in 2005, it can be argued that in the social sense transition in Croatia has mostly been completed.

Key words: Croatian society, transition, labour and work ethics, employment, individualist and collectivist values, cultural change, religious orientations

Die kroatische Gesellschaft – Vor und während der Transition

Inga TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, Mirko PETRIĆ
Universität Zadar, Zadar

Im Text werden die Veränderungen aufgeführt, die während der postsozialistischen Transition im soziokulturellen Kontext der kroatischen Gesellschaft eingetreten sind. Untersucht wurden dabei folgende Aspekte: (1) wirtschaftliche Lage; (2) Arbeit und Arbeitsethik; (3) Beschäftigungslage bzw.

DRUŠ. ISTRAŽ. ZAGREB
GOD. 16 (2007),
BR. 4-5 (90-91),
STR. 867-889

TOMIĆ-KOLUDROVIĆ, I.,
PETRIĆ, M.:
HRVATSKO DRUŠTVO...

Arbeitslosigkeit; (4) individualistische vs. kollektivistische Orientierungen; (5) Veränderungen in der Kultur sowie (6) religiöse Orientierungen und der Einfluss der Kirche auf die Tätigkeit gesellschaftlicher Einrichtungen. Der Artikel möchte eine Grundlage schaffen für weitere Untersuchungen über die Entwicklung der kroatischen Gesellschaft und die Besonderheiten der kroatischen Transition. Aufgrund der Veränderungen in den angedeuteten Bereichen kann man allgemein folgern, dass sich während der Transition sowohl kontinuierliche Vorgänge als auch Diskontinuitäten in Bezug auf die vorhergehende sozialistische Zeit abzeichnen. Die größten Veränderungen sind struktureller Natur (Eigentum, Arbeitsorganisation, Organisation gesellschaftlicher und kultureller Einrichtungen). Kontinuitäten mit der sozialistischen Zeit sowie mit Kulturvorlagen, die dem Sozialismus selbst vorausgehen, sind in verschiedenen kulturellen Aspekten des gesellschaftlichen Lebens nachzuweisen (widersprüchliches Gefüge aus individualistischen und kollektiven Werten, die Bedeutung des rituellen Elements politischer Legitimierung). Zu den Spezifika der kroatischen Transition gehört, dass sie sich größtenteils vor dem Hintergrund kriegerischer Kampfhandlungen ereignete, was bestimmte Erscheinungen mit sich führte, die auch in anderen Transitionsländern zutage treten (z.B. Arbeitslosigkeit). Macht man das Kriterium der politischen Annäherung an die EU geltend, ist Kroatien erst 2005 in die Phase der „reifen Transition“ eingetreten, als es den Status eines Beitrittskandidaten erlangt hat. Dennoch kann man sagen, dass in gesellschaftlicher Hinsicht die Transition in Kroatien im Großen und Ganzen mittlerweile abgeschlossen ist.

Schlüsselwörter: Kroatische Gesellschaft, Transition, Arbeit und Arbeitsethik, Beschäftigungslage, individualistische und kollektivistische Werte, kulturelle Wandel, religiöse Orientierungen